

УДК 297

А. О. Ангелова

A. Angelova

Геронтософські аспекти ісламської традиції

В публікації розглянуто історично складений ісламською культурою образ старості; викладено поняття «ясного розуму» та «віку Пророку» як геронтософський ідеал; визначено зміст синівської шанобливості у ставленні до батьків та старших; виявлено специфіку сучасного розуміння проблеми з позиції мусульманського віровчення.

Ключові слова: геронтософія, іслам.

Постановка проблеми. Перші наукові дослідження мусульманського світу розпочалися в Західній Європі в другій половині XIX ст. Серед класичних праць європейського ісламознавства варто назвати фундаментальні роботи А. Вамбері, [с. 19]

І. Гольдціера, Г.Е. фон Грюнебаума, Р. Дозі, А. Кремера, А. Массе, Л. Масіньона, В.Мюїра, Л. Сюкияйнена, Д. С. Трімінгема, Р. Шарля, А. Штрєнгера та ін. Всі вони внесли значний внесок в дослідження історії ісламу, його віровчення та права, проблем формування ісламської доктрини та культури. Проте в цих текстах часто простежується європоцентричний підхід до оцінки ісламських традицій. Певна ісламознавча школа сформувалася в колишній царській Росії й Радянському Союзі. Як найбільш видатних дослідників варто згадати В.В. Бартольда, С.Е. Бертельса, А.Ю. Кримського, І.Ю. Крачковського, В.А. Гордлевського, В.Р. Розена, О.Є. Шмідта тощо. Досліджуючи специфічні особливості ісламу, деякі з цих фахівців також демонструють значний вплив

євроцентризму. Лише окремі персоналії, наприклад, М.І. Конрад та Л.С. Васильєв, намагалися неупереджено оцінювати складні явища та процеси, притаманні культурі східних народів. Високу наукову цінність мають роботи татарських учених, зокрема, Р. Фахретдінова, Ш. Марджані и М. Бігієва. Серед вітчизняних учених-арабістів найбільш відомими є Т.Г. Кезма, М.М. Якубович, В.С. Рибалкін. Вони є авторами досліджень з філософської думки ісламського світу, а також перекладачами текстів багатьох першоджерел українською мовою. Окремих аспектів мусульманської традиції торкалися в своїх роботах українські релігієзнавці О. Бучма, В. Єленський, А. Колодний, М. Кирюшко, П. Кралюк, Б. Лобовик, В. Лубський, Ю. Павленко, О. Саган, Л. Филипович, П. Яроцький.

Геронтософія не є одним з провідних напрямків ісламського богослов'я, проте за свою багатовікову історію ісламська культура виплекала певне ставлення до старості в її різних аспектах, від піклування про старих до освячених релігійною традицією правил збереження здоров'я та довголіття. Представлена публікація пробує окреслити ісламський образ старості, який донині не поставав предметом окремого дослідження.

Старість як феномен земного світу. Старість в ісламі – це категорія суто людського світу. Монотеїстичні постулати віровчення передбачають особливий статус Аллаха: плинність часу, як і решта земних характеристик, не торкаються його. Оговорюючи проблему співвідношення споконвічного та створеного, мусульманські богослови визначали Творця як виключно позачасову сутність. В контексті цих міркувань Аллаху не пасує навіть визначення «вічний», оскільки воно вказує на часову природу явища та асоціюється зі здатністю старіти: «Воно повідомляє про древність, а буття Всевишнього є поза часом» [25, с. 72]. «Аллах єдиний, немає у Нього товаришів, не народив Він нікого й не був Він народжений... Роки та час не старять його. Як вони можуть Його змінити, якщо він Сам створив і роки і час, і день і ніч, і світ і темряву, і небо і землю, і всіх створінь, що на ній, сушу й воду, і все, що в них, і будь-яку річ!» [14, с. 176]. Таким чином, в онтології ісламу вічному незмінному світу Божества протистоїть плинний, керований вищими силами світ людей.

Про те, що старість є іманентною ознакою людського світу, свідчить й багато сюжетів з ісламській міфології. Мусульманський учений ат-Табарі (838-923 рр.) в своїх коментарях до Корану наводить притчу про обрання віри. Пророк під час своєї подорожі на небо чув голоси праворуч та ліворуч від шляху, що молили про допомогу. Мухаммад не відізвався на їхній поклик. Незабаром до нього звернулася стара жінка, на якій були всі прикраси цього світу, проте Посланець пройшов і повз неї. Згідно з теологічним тлумаченням, голоси обабіч шляху були покликами іудейства та християнства, а в образі

[с. 20]

старої перед Посланцем постав земний світ зі всіма його спокусами [11, с. 77]. Отже, старість в цій оповіді постає символом тлінності та перехідності земного світу.

В мусульманському світогляді панує тотальний фаталізм, адже, згідно з віровченням, ще до створення всесвіту Аллах розписав усі події історії та життя кожної істоти на багато років уперед. В Корані (сура 30, аят 54) йдеться про те, що виключно все життя людини підвладне вишній волі: «Аллах – Той, Хто створив вас слабкими, зі слабких зробив вас сильними, а потім, після сили, зробив вас знову слабкими та ще й сивими. Він робить, що побажає!» [19, с. 610]. Отже, чому людське життя є сходженням від народження до розквіту, за яким слідує занепад фізичних та розумових сил, є не зрозумілим.

Старість є феноменом, сутність якого, як і решта високих замислів Аллаха, залишається недосяжним для віруючого. Цикл людського життя від народження до смерті відбувається згідно з верховним замислом. Ще одне питання, – чому одні люди доживають до глибокої старості, інші помирають молодими, – також є відкритим. З цього приводу в Корані сказано так: «Він – Той, Хто створив вас із праху, потім – із краплі сімені, а потім – зі згустку крові. Потім Він виводить вас дітьми, щоб ви могли досягнути зрілого віку, а згодом перетворитися на старих, хоч серед вас є такі, хто помирає раніше, і щоб ви могли досягнути призначеного строку. Можливо, ви зрозумієте!» [19, с. 718]. Не зважаючи на численні спроби

пізнати Всевишнього за допомогою розуму, люди до самого Судного дня не зможуть досягти глибинну сутність природи Аллаха та вищого сенсу Його діянь.

Звідти в ісламській культурі, на відміну від деяких інших релігійних традицій, наприклад, даосизму, відсутні будь-які спроби досягти тілесного безсмертя в земному світі за рахунок подолання старості. Одним з виключень є коранічна оповідь про те, як Муса (біблійний Мойсей) опинився біля джерела живої води в місці, де зливаються два моря (Тигр та Євфрат). Проте Муса не скористався можливістю стати безсмертним [18, с. 111]. Його поведінка цілком узгоджується з настановою, яку дає Коран в іншому аяті (55, 26-27): людина має пам'ятати про скінченність цього світу, всі на світі мають померти, вічністю наділений лише великий та милосердий Аллах [19, с. 821].

З міфологемою безсмертя пов'язується образ учителя Муси на ім'я Хідр (Хадір), який нібито спробував напій безсмертя. Він є поширеним персонажем мусульманської фольклорної традиції. Хоча в Корані немає однозначної згадки про нього, деякі тлумачі ототожнюють його з «рабом Аллаха», супутником Муси у вищевказаній подорожі. Хідр приречений не знати смерті до моменту Страшного Суду. Він вважається наставником і радником багатьох пророків, в тому числі й Мухаммада. В Середній Азії Хадір набув рис благочестивого старого, який обдаровує добробутом та щастям кожного, хто побачить його на власні очі. Примітно, що на образ безсмертного мандрівника вплинули доісламські міфологеми іудейського та месопотамського походження, зокрема міфи про Гільгамеша [15, с. 580]. Отже, відсутність розвиненої міфологеми пошуків безсмертя в мусульманській традиції пов'язана зі смиренним усвідомленням конечності людського буття як вищого замислу Аллаха.

Питання періодизації життєвого віку в ісламі. Ортодоксальне ісламське богослов'я стверджує, що Творцем встановлено п'ять періодів людського буття. Перший – життя в світі душ, другий – в утробі матері, третій – життя на цьому світі, четвертий – в

світі Барзах, що є проміжним станом людської душі в часи між смертю та днем воскресіння, п'ятий – життя після Судного дня та перебування, відповідно до ступеню праведності, в раю чи пеклі [11, с. 101]. З огляду на те, що земне життя в цьому вічному ланцюгу займає незначний проміжок часу, ісламські мислителі не приділяли особливої уваги філософії віку.

В Корані для визначення віку людини та тварини вживається багато слів, причому «сам термін, яким називали особину, містив вказівку на вік, точніше, на певний момент в її біологічному розвитку» [20, с. 81]. Така специфічна наративна свідчить, з одного боку, про визначення предмета або явища через їхню функціональність, що пов'язано з конкретністю мислення тогочасних носіїв мови, з іншого боку – про загальну неокресленість вікових категорій, в тому числі, й старості. В хадисах згадується про те, що Пророк вважав зрілими людей після тридцяти років [21, с. 41], що стосується старості, то не зважаючи про численні згадки про цей вік у віросповідній літературі, її часові межі були не окреслені.

Згодом, з розвитком мусульманської філософії та медицини, питання періодизації людського життя розглядали більш докладно. Відомий учений Ібн Сіна (980-1037) розрізняв чотири часи життя людини: вік зросту (юність), до 30 років, вік зупинки росту (молодість), яка закінчується біля 35-40 років, вік зниження за збереженні частини сил (зрілість), до 60 років, й останній період життя (старість) – вік занепаду (від 60 років), який супроводжується знесиленням та дряхлістю [6, с. 131]. Хоча періодизація життя Ібн Сіни відображає його натурфілософський підхід до медицини, більшість арабських учених та філософів середньовіччя сходяться на тому, що 60 років є межею старості. Будь-хто, переживши вік Пророка, який помер у 61 рік, вважався старим.

Мусульманські мислителі неортодоксальних напрямків також торкалися питання періодизації життя, висуваючи концепції вікового сходження до духовної досконалості. Наприклад, «Брати чистоти» («Іхван ас-сафа» таємне релігійне товариство, X ст.) вважали, що ідеальна організація чернечого ордену передбачає різні ступені духовного віку. Життя братів поділялося на 4 періоди: 1) юнаки у віці від 15 до 30 років, виховані в дусі природного закону; 2) молоді люди від 30

до 40 років, яким доступне профанне знання; 3) адепти старше 40 років, здатні долучатися до духовної реальності, прихованої під екзотеричною оболонкою шаріату; 4) літні чоловіки від 50 років, яким повною мірою відкривається духовна езотерична реальність [12, с. 126]. Віковий рух, таким чином, символізує ідею паломництва в Мекку, яке триває все життя, а старість постає віком можливого прозріння, адже лише на схилі років адепт здатен наблизитися до вищого знання.

Проте ця та аналогічні концепції не набули широкого розповсюдження, залишаючись еретичними з ортодоксальної точки зору, згідно з якою в масштабі вічності і юність, і зрілість, і старість є лише скороминущими миттєвостями. Найкраще ідею відносності віку для віруючого висловив Ібн-Сіна вже у своєму богословському трактаті: «Людяність не обумовлена... ані старістю, ані молодістю» [10, с. 216]. Периферійність філософії віку в ісламі не означає, що мусульмани зовсім не осмислювали та не осмислюють старість. В процесі розвитку ісламської культури цей феномен набуває багатого символізму.

[с. 22]

Старість як поріг смерті. Старість це не лише період, коли стареча слабкість порушує звичний порядок життя, старість завжди є порогом смерті. Порівняно з іншими релігійними традиціями, які вплинули на ісламську цивілізацію (іудаїзм, зороастризм, християнство), старість та смерть в ісламі оцінюються досить толерантно. Тут, на противагу зороастризму, немає негативного ставлення до мертвого тіла як до скверни; наприклад, тих, хто загинув у війні за віру, ховають без обмивання, їх тіла вважаються ритуально чистими. Більш поблажливо ставляться мусульмани не тільки до смерті, а й до старості.

Якщо в зороастризмі старість – жахливе осквернення тіла злим духом [24, с. 198], то для мусульман старіння – це природний процес. Воно не вважається злом, як і смерть, що дає віруючому можливість наблизитися до Аллаха. Фаталістичний світогляд мусульман обумовлює віру в те, що перехід в інший світ не є чимось трагічним. Кожен смиренно очікує смерть, мріючи про гідне закінчення життєвого шляху. Провідним залишається питання не коли, а як померти.

Показово, що літні мусульмани-паломники мріють скінчатися під час хаджу: тоді їх ховають на кладовищі аль-Бакі поряд з персонажами раннього ісламу [4, с. 93].

Негативні аспекти старіння. Отже, старість є процесом, який цілком узгоджується з волею Аллаха. Вона не є оскверненням, проте її болісність усвідомлюється як божественна кара за порочність людської природи. Навіть праведників очікує старіння з усіма його негараздами. Невипадково в мусульманській есхатології старість постає одним з покарань Судного дня. Серед ознак близького кінця світу є прискорення часу: напередодні судної години рік буде подібний місяцю, місяць – тижню, тиждень – дню, день – годині тощо. В ці дні, коли будуть зважені діяння кожного, всіх, навіть дітей, спіткає старіння.

На противагу тотальному старінню в есхатологічні часи, образ раю в ісламській міфології пов'язаний з ідеалом вічної молодості. Праведники, які будуть насолоджуватися вічним життям на небесах, всі стануть ровесниками – кожному по тридцять три роки. Той, хто опиниться в раю, ніколи не постарішає та не відчує плину часу. Символом позачасової юності як божественної нагороди за неухильну віру є й райські мешканці – прекрасні нестаріючі юнаки та дівчата (гурії) [11, с. 84]. Вічне життя врятованих від пекла взагалі буде позбавлене старості та старіння. Таким чином, сотеріологія ісламу обіцяє своїм adeptам спасіння у духовно-тілесній цілісності, що постає як стан злиття з вищими силами. Молодість виступає в ролі певного ідеалу гармонійної людини. Так, зелений колір, що є одним з провідних мусульманських символів, з одного боку пов'язаний з раєм та його вічно юними мешканцями, з іншого – взагалі є символом життя, відродження природи, надії та молодості [7, с. 172].

Старість, на противагу молодості, постає найбільш важким та неприємним періодом людського життя. Певну геронтофобію, притаманну ісламському світогляду, підтверджують численні рекомендовані мусульманам слова згадування Аллаха, які треба проговорювати в різних життєвих ситуаціях, зокрема в ранковій та вечірній молитвах. У зверненні до Всевишнього одним з лейтмотивів є прохання уберегти від лиха старості як найгіршої частини життя [22, с. 15], старечої немочі та недоумства [1, с. 231].

Причини, внаслідок яких старіння в ісламі асоціюється з негативом, значно глибше, ніж несприйняття негараздів фізичного одряхління. Справа в тому, що старість з

[с. 23]

її віковою слабкістю входить в перелік семи обставин, які унеможливають служіння Аллаху. Як свідчать хадиси, Пророк говорив: «Поспішайте творити добрі та праведні вчинки, доки не прийшло сім обставин: бідність, що спонукає забути, багатство, яке розбещує, хвороба, що перекреслює все, старість, яка послаблює розум та змушує вимовляти недоладні слова, смерть, що може з'явитися неочікувано, поява ад-Даджала та нещастя Судного дня» [16, с. 545-546]. Як бачимо, найбільш страшною обставиною, яка ставить старість в один ряд з такими бідами, як смерть, є не тілесне одряхління, а вікова втрата ясного розуму, через який людина пізнає віровчення.

Установка на невідворотність та неприємність старості обумовлює стратегію і тактику поведінки віруючого: його покликано не витратити марно час розквіту життєвих та фізичних сил. Молодість постає як дар та велика милість Творця, й ці ресурси треба використати до приходу дряхлості. В проповідях духовенства постійно йдеться про те, що не варто відкладати благі справи, адже кожного може спіткати хвороба, від якої не буде сил на добрі вчинки: навіть людей з міцним здоров'ям настигне старість, час фізичної та розумової немочі.

Праведника очікує винагорода: життя за законами шаріату в молодості пом'якшить негаразди старості. Той, хто поклоняється Богу в юності, в старості буде обдарований мудрістю. Мусульманин, що все життя добре вшановував Аллаху, на схилі років буде нагороджений ясным розумом, зможе й надалі вивчати богослов'я [16, с. 549]. Популярним взірцем є життєпис пророка Айюба (біблійного Йова), агіографія якого увійшла в збірки багатьох авторів. За довготерпіння Аллах нагородив його здоров'ям, багатством та чималим потомством замість втрачених грошей та дітей. Після чудесного зцілення Айюб прожив ще 140 років активного та повноцінного життя [15, с. 26].

Ідеал та антиідеал старості в ісламі. Таким чином, окреслюється певний ідеал старості гідного мусульманина: праведник-довгожитель при ясному розумі. Повноцінне довголіття дає можливість ще більше наблизитись до Божественного. Так установку підтверджують хадиси: найкращими з людей Пророк вважав тих, хто прожив довге життя та відзначився добрими справами. Наприклад, довголіття як нагорода обіцяні тому, хто ставиться з повагою до батька та матері. Як йдеться в хадисі, переданому Сахл ібн Му'азом: «Той, хто вшановує батьків, буде блаженним, й Всемогутній Аллах подовжить йому життя» [1, с. 15]. Отже, з одного боку, старість є страшним та неприємним явищем, з іншого боку, її можна пом'якшити за рахунок праведної поведінки. Добрій людині буде даровано забезпечене та безболісне існування на схилі років.

Перспектива заслужити спокійну та щасливу старість цілком узгоджується з базовим положенням ісламу про передвизначення (*кадар*), тобто приреченість всього сущого, в тому числі й людського життя, всі нюанси якого заздалегідь відомі Аллаху. Як стверджує мусульманське богослов'я, земна доля та життєвий строк людини існують в двох іпостасях. Перша, вирішена наперед та записана на скрижалях, є незмінною. Друга – та, яку Аллах відкриває янголам. Саме вона є варіативною: життєвий шлях може подовжуватися, а сама доля людини змінюватися. Отже, образ старості віруючого залежить почасти від його праведності, і в повній мірі – від волі Аллаха [2, с. 71-72].

Аскетичний образ життя, що постає як моральна норма літньої людини, частково пов'язана з тим, що в ісламі, особливо в його неортодоксальних напрямках, старість розглядається як проміжний стан між поцейбічним та потойбічним світами. Стара

[с. 24]

людина у певному віці має символічно «померти» для спокус соціуму. З таким уявленням пов'язана зафіксована етнологами низка ісламських традицій, які в деяких місцях приймали характер вікової ініціації.

Так, в тих регіонах, де традиційний іслам існує в синтезі з місцевими народними віруваннями, було описано такий ритуал, як **зажиттєві поминки**. Цей

звичай був розповсюджений, зокрема, у мусульман-ісмаїлітів та мусульман-сунітів Центральної Азії. Мета зажиттєвих поминок полягає в тому, щоб заздалегідь забезпечити благополучне переселення душі в рай після реальної фізичної смерті. Як правило, зажиттєві поминки влаштовувалися літньою людиною за 50 років. В деяких регіонах проведення ритуалу прив'язувалось до «віку Пророка» (61 рік), узгоджуючись із часом смерті Мухаммада. Вважалося, що смерть в цьому віці є найбільш своєчасним завершенням земного шляху, далі ідуть «зайві роки»: стара людина «забирає життя» в молодих. Символічний зміст зажиттєвих поминок – закінчення земного шляху. Той, хто справив свої поминки, дорівнювався до померлих, увіходив до сонму предків. Після закладу він повинен був жити тільки праведно, аби не забруднити себе гріхами. В деяких районах Таджикистана та Узбекистана по досягненні віку Пророка влаштовувався урочистий обряд. Його учасниками ставали як чоловіки, так і жінки (стара, яка втратила репродуктивні здібності, дорівнювалася в суспільному житті до чоловіків). Люди, старші за 61 рік, мали утримуватися від статевого життя, аскетично харчуватися та відсторонюватися від суспільних справ [3, с. 122-123].

На противагу ідеалу старості (літній праведник при повному розумі), в богословській літературі оговорюється й її антиідеал. Він виникає внаслідок відступництва від правових та морально-етичних канонів віровчення. Як оповідають хадиси, Посланець засуджував тих старих, які, забуваючи про служіння Аллаху, занадто прив'язуються до буття в матеріальному світі. Стриманість в старечому віці має стосуватися не лише багатства, а й інших плотських задовольень. Як вчив Мухаммад, є три види людей, яких Аллах ненавидить – це старий-перелюбник, гордий бідняк та несправедливий багатій. Самий злочасний зі старих – це той, хто, впадаючи в легковажність, намагається бути схожим на молодих. Стареча хіть, таким чином, є одним із великих гріхів, за який в день Страшного Суду грішника очікує болісне покарання [16, с. 225].

Засудженню хтивості у похилому віці протистоїть повторювана в Корані міфологема непорочного дітонародження у літніх праведників. Вона зустрічається в життєписі біблійних патріархів-довгожителів. Вони є носіями

первинного монотеїзму, вільного від пізніших спотворень; несприйняття їхнього вчення призвело до низки катастроф, спіткавших ті народи, які своєю нерозважливою поведінкою викликали гнів Аллаха. Життєписи пророків минулого доповнювалися деталями, притаманними реаліям буття арабських племен раннього середньовіччя. В біографіях Нуха, Йакуба, Муси, Давіда було підкреслено ті подробиці, що стверджували постулати ісламського віровчення.

Так, в оповіді про Ібрахіма (Авраама) домінує мотив дарування Богом славних нащадків, народження пророка у Ібрахіма та Сарі, – тема дуже важлива для арабів, які завжди поцінювали родинні устої як гарант збереження роду. Чудесне зачаття Ісхака (Ісака) в глибокій старості подається як милість Аллаха. Ібрахім взагалі є особливою

[с. 25]

постаттю серед інших патріархів. Вважається, що він започаткував декілька притаманних мусульманському образу життя традицій. Ісламська міфологія виокремлює фігуру Ібрахіма як першого з патріархів, що пізнав старість. За однією з легенд, він став першим, хто був обрізаним, першим, хто був гостинним, першим, хто обрізав вуса та нігті, першим, хто став сивим. Помітивши у себе сивину, Ібрахім запитав: «О, Господи, що це?» «Статечність», – відповів Аллах [1, с. 468-469]. Саме Ібрахім в образі гігантського аж до небес старого, біля якого юрмляться діти, зустрівся Пророку на шляху до раю під час чудесної подорожі уві сні з янголами Джибрілом та Мікаїлом. За трактуванням цього віщого сну, дитячий натовп навколо старого патріарха символізував всіх правовірних [16, с. 435-437]. Таким чином, в міфі про Ібрахіма старість постає символом духовного лідерства, віком статечності та поважності.

Чудесне збереження на схилі років здатності до дітонародження як ознака Божої милості зустрічається й в життєписах інших праведників. Певний паралелізм мотивів з агіографією Ібрахіма простежується в оповіді про народження Іси (Ісуса) від непорочної Мар'ям та старого Закарії. З контексту оповіді виходить, що Закарія став просити у Аллаха сина після того, як побачив у кімнаті дружини свіжі плоди. Як сходилося в символічній трактовці цього епізоду

багато коментаторів, якщо фрукти можуть вродити не в сезон, то й від старого може народитися дитина [18, с. 118]. Ця та багато інших ісламських оповідей підкреслюють надзвичайну важливість завдання продовження роду: взяти шлюб, продовжити родинні традиції є священним обов'язком мусульманина [4, с. 135].

Ставлення до старих та старших в мусульманській спільноті. У своєму віровченні, етиці та законодавстві іслам ідеалізує та консервує патріархальні сімейні відносини. В мусульманській традиції поширене глибоке шанування батьків та старих. Обов'язок піклування про батьків розглядається в Корані як один з головніших: «Наказав вам Господь твій не поклонятися нікому, крім Нього, а також ставитися якнайкраще до батьків. І коли хтось із них – чи вони обоє – досягне старості, то не говори їм: «Фе!», не гримай на них і говори їм тільки гідні слова. Схили перед ними крило смирення з милосердя свого й говори: «Господи мій! Змилуйся над ними, бо вони ростили мене малого» [19, с. 415].

Численні хадиси оповідають про те, як Пророк вчив ставитися до батьків з турботою та любов'ю. Наприклад, чоловік, який прагнув здійснити хіджру, повідомив, що залишив батьків в смутку. Мухаммад заборонив йому кидати батьків: «Повертайся до них та змусь їх сміятися так само, як ти змусив їх плакати» [1, с. 14]. Мусульманин повинен піклуватися про старих батьків, які кінчають свій життєвий шлях, та полегшити їм перехід в потойбічний світ. Той, хто не допомагає старим, втрачає право увійти в рай. Згідно з існадом Абу Хурайри, Пророк говорив, що буде принижений той, хто відмовляється доглядати батьків, коли вони зістарилися, – він зійде в пекло [1, с. 15].

Праведний мусульманин однаково шанує як батька, так і матір. Один з відомих хадисів оповідає про те, як чоловік, запитавши Пророка, кого треба вшановувати найбільше, отримав відповідь: «Свою матір» [1, с. 8]. В деяких уммах старі жінки користуються такою повагою суспільства, що урівнюються певним чином в правах з чоловіками. Як зазначає дослідник сучасного ісламу О. Бібікова, багатодітна жінка, який

[с. 26]

пощастило народити не тільки дочок, а й синів, може досить ефективно маніпулювати як синами, так і чоловіком; це дозволяє досягти значного впливу в спільноті [4, с. 145].

Традиційна мусульманська родина представляє собою багатодітну сім'ю, що складається з представників різних поколінь. Дорослі діти не повинні відокремлюватися від батьків, вони мають жити разом з ними та опікати їх в старості. Вважається, що від старих родинну оселю наповнює *барракат* (небесний дар, благословення Всевишнього): від задоволених та радісних старих життя стає спокійним та сповнюється благодаттю. Така настанова призвела до рідкого за європейськими мірками позитивного явища: у арабів-мусульман й донині немає хоспісів, оскільки літні люди, як правило, до останнього дня живуть в родині [4, с. 101]. Згідно з *фардом кіфайа* (нормами шаріату), той, хто може, повинен утримувати старців, які не мають опікунів та коштів для існування. Самотніх старих доглядають родичі, сусіди або інші члени умми [17, с. 1].

Традиції соціального захисту поширюються не тільки на старих мусульман. Мухаммад учив, що правовірний повинен поважати батьків навіть в тому випадку, коли вони не є мусульманами. Спираючись на цю настанову праведний халіф Омар ібн аль-Хаттаб (585-644), встановивши систему оподаткування, припускав й можливість матеріального забезпечення й літніх іновірців. Так, після зустрічі зі старим іудеєм, який просив милостиню, халіф призначив пенсію і йому, і всім іншим літнім євреям [5, с. 140; 146-150].

Оскільки однією з головних функцій мусульманської родини залишається передача духовної спадщини предків – релігійних традицій і звичаїв, направлених на трансляцію культури ісламу кожному новому члену роду, – виховання дітей, засноване на авторитарній взаємодії та послуху. Найбільш шанованими є літні люди, чия думка є переважною. В них мусульманин повинен бачити перш за все мудрих наставників з багатим життєвим досвідом. Старим надаються різноманітні знаки уваги: в присутності старших встають, не палять, адже на ці правила поведінки неодноразово вказував Пророк [1, с. 137], [22, с. 125]. Посланець вчив, що юнаку, який поважає старого з-за його віку, в старості буде послано шану та

підкування [21, с. 182]. Мусульманська історична традиція зберегла цілий ряд епізодів з життя Мухаммада, які свідчать про його особисте поважливе ставлення до старих людей. У відомій легенді про зустріч Пророка з вождем християнського племені, який намагався дізнатися, чи справжнім царем є Мухаммад, є епізод, коли Посланник шанобливо говорить зі старою біднячкою [20, с. 159].

Милосердне ставлення не лише до батьків, а й взагалі до старих людей, є важливим критерієм праведності мусульманина. Як повідомив Абу Хурайра, Пророк говорив: «Кожен, хто не виявляє милосердя у ставленні до наших дітей та не вшановує права наших старик, не з нашого числа» [1, с. 135]. Ці поведінкові канони є фундаментальними устоями мусульманської культури, руйнування яких набуває есхатологічного масштабу. Поширення неповаги до батьків вважається важливою ознакою наближення Судного дня. В алегоричному пророцтві Мухаммада про те, що раба народить свою панну, йдеться про те, що на схилі часів, всупереч встановленої в Корані традиції, ставлення дітей до власних батьків будуть нагадувати стосунки господ та слуг.

Від висловленої в ісламському віровченні тотальної поваги до старості походить й установка на геронтократію, коли мова йде про ідеальну мусульманську державу. Влада

[с. 27]

в Корані пов'язується зі знанням, що дається Аллахом людині за його благочестя. Порівняно з попереднім періодом родо-племінного буття арабів, за часів Мухаммада відбулося певне соціальне нівелювання, згодом за яким слідувало виникнення нового привілейованого шару. Хоча в Корані (58:11) декларується, що «Аллах дарує перевагу тим серед вас, які увірували й тим, кому дано знання» [19, с. 841], верхівку суспільства склали особи, яких збагатив волею Аллаха сам його Посланець [20, с. 152]. Варто зауважити, що геронтократичні традиції, притаманні доісламській арабській спільноті, втрачені не були. Життєвий досвід та мудрість, які накопичує людина протягом життя, Пророком цінувалися. Про це свідчать численні настанови з хадисів: «Бійтеся Аллаха й робіть вождями найстаріших з вас. Коли люди ставлять над собою старіших, вони

наслідують своїх батьків» [1, с. 138]. Така оцінка влади зберігається в усіх сунітських уммах, правителями яких є халіфи, обрані всією общиною. Установа на геронтократію збереглася й в численних відгалуженнях ісламу, зокрема, в чернечих орденах. Так, суфійськими об'єднаннями часто керували влади старійшин.

Старість як вік досконалої мудрості є складовою моделі ідеальної монархічної держави Ібн Сіні. Він вважав, що під впливом належного виховання та узгоджених із шаріатом порядків, люди покращать свою моральну природу й стануть довгожителами. В ідеальній державі люди, забезпечені всім необхідним, припинять протидіяти один одному та не будуть дряхліти [10, с. 340].

Шанобливе ставлення до старих та піклування про них передбачає й певне спрощення релігійних ритуалів. П'ять стовпів ісламу, що є неухильними для виконання законами шаріату, певною мірою обходить похилих мусульман. Насамперед, під час рамадану старі люди, разом з вагітними та хворими, звільнюються від обов'язкового для кожного дорослого мусульманина посту. Натомість тим, хто пропускає пост з причин дряхлості, слабкості та хвороби, Коран наказує годувати бідних. При цьому обов'язкову милостиню (*закят*), що є одною з п'яти стовпів ісламу, повинні виплачувати лише дорослі мусульмани; літні члени умми, разом з іншими віруючими, звільненими від затвердженої шаріатом благодійності, здійснюють лише добровільні пожертвування (*садака*). Остання включає в себе не лише грошову допомогу та будь-яке інше матеріальне пожертвування, а й час, сили, працю, повчання – все те, що полегшує життя ближнього. Іншим прикладом є положення про те, що старі люди можуть бути звільненими від хаджу, якщо за них цю священну подорож мусульман здійснить хтось з рідних. Згідно з хадисом, який наводить ал Бухарі, коли одна з жінок поставила питання Мухаммаду, чи може вона відправитись у хадж замість свого батька, який досяг глибокої старості та не може триматися в сідлі, Посланник відповів на це ствердно [8, с. 89]. В іншому хадисі йдеться про те, що Мухаммад наказав старому, який йшов у хадж пішки, їхати верхи, мотивуючи це тим, що Аллах не вимагає від старого зайвих страждань.

Етико-правові норми також й обмежували коло обов'язків літніх осіб. Наприклад, переважала думка, що не варто на схилі років продовжувати викладацьку діяльність. Читати Коран та вивчати хадиси освічена людина повинна була все життя, проте учителів в старості зобов'язували припинити викладати богослов'я, адже внаслідок старечої слабкості або сліпоти вони могли плутати хадиси або інші священні тексти [14, с. 157]. Така традиція походить від ранньо-ісламського періоду кодифікації текстів, коли було записано більшу частину хадисів. Доживши до старості, більшість сподвижників

[с. 28]

Пророка, стали із засторогою сповіщати свідчення про його життя та віровчення, побоюючись помилок старечої пам'яті [21, с. 176]. Літні особи звільнялися й від воїнського тренування, яке за традицію, встановленою Мухаммадом, було обов'язковим для всіх дорослих чоловіків мусульманської общини [13, с. 31].

Вважається, що сенільний вік, так само, як сильна хвороба або параліч, дає дозвіл не відвідувати колективні молитви (*намази*). Один з хадисів говорить й про те, що Мухаммад, благословляючи одного з імамів, наказував: «Хто стане в народі імамом, нехай зробить молитву легкою, оскільки в ньому є й літні люди, й знесилені, й зайняті» [16, с. 101]. Проте похилий вік вимагає від мусульманина особливої набожності. Хоча літня людина частково звільнюється від виконання формальних ритуалів, весь вільний час вона має проводити в молитві. Отже, з одного боку, певні культові дії та коло обов'язків спрощуються для літньої людини, з іншого – похилий вік накладає свої вимоги.

Висновки. Старість в ісламі постає іманентною ознакою людського світу, якому протистоїть вічний, позачасовий, незмінний світ Бога. Сутність цього феномену, як і решта таємниць Аллаха, вважається недосяжним для розуму. В фатально керованому вищими силами людській долі старість є символом скороминущості. Оскільки земне життя займає незначний проміжок часу в масштабі священної історії, останні його роки є миттєвістю на фоні вічності. Особливою датою постає вік Пророка (61 рік). Переживши його, стара людина

має символічно «померти» для соціуму, про що свідчать поширені в деяких регіонах ритуали вікової ініціації.

Характерною особливістю ісламської культури, обумовленої її фаталізмом, є відсутність пошуків тілесного безсмертя в земному світі. Старість постає як невиліковна хвороба, природний процес, який неможливо припинити. Старість з її віковою слабкістю входить в перелік семи обставин, що унеможливають служіння Аллаху. Проте не тяготи фізичного одряхління вважаються найбільшим негативом: з притаманною йому повагою до раціонального іслам трагічно сприймає вікову деменцію. Саме втрата ясного розуму, а не фізична слабкість є головною складовою геронтофобських тенденцій в ісламі. Тому ідеалом старості постає праведник-довгожителю при ясному розумі. Антиідеал старості виникає внаслідок відступництва від правових та морально-етичних канонів віровчення. Болісність старіння усвідомлюється як божественна кара за порочність людської природи. На противагу есхатологічному старінню людства перед Судним днем образ раю пов'язаний з ідеалом вічної молодості.

Патріархальні традиції ісламу обумовлюють глибоке шанування батьків та старих. За всіх негараздів старості, люди похилого віку цінуються за життєвий досвід та накопичені знання. Старі в родині вважаються джерелом влади, мудрості та божественної благодаті. Утримання не лише батьків, а й самотніх літніх членів умми вважається священним обов'язком мусульманина.

Дослідження мусульманського образу старості є важливим аспектом геронтософської рефлексії, оскільки популярність цієї світової релігії свідчить про продуктивність ісламського образу життя. Багатовікові традиції, базовані на освяченому у віроученні шанобливому ставленні до старості, є міцним стимулом для подальшого усунення трагічного розриву поколінь в старіючому світі. З іншого боку, в умовах сучасного світу іслам переживає свої труднощі: мусульманські сім'ї стають все більш

[с. 29]

егалітарними, молоді члени родини фактично урівнюються в своїх правах зі старшими, а шанобливе ставлення до старих стає формалізованим, зовнішнім [23,

с. 126-129]. Тому осмислення традиційної ісламської моделі старості є корисним як для прихильників цієї релігії, так і для всіх, хто цікавиться загальною геронтософською проблематикою.

Список використаних джерел

1. Ал-Бухари. Ал-адаб ал-муфрад. Хадисы Пророка о достойном поведении / Ал-Бухари Муххамад ибн Исмаил; [Пер. Ильнур Зарипов]. – М.: Диля, 2009. – 544 с.
2. АльАшкар У.С. Судьба и предопределение / АльАшкар У.С. ; [Пер. с арабск., вступл. Э.Р. Кулиева. – М.: Мир, 2007. – 116 с.
3. Бабаева Н. С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX с.). – Душанбе: «Дониш», 1993. – 156 с.
4. Бибилова О. П. Арабы: историко-этнографические очерки / О. П. Бибилова. – М.: АСТ, Хранитель, 448 с. – (серия «Историческая библиотека»).
5. Большаков О. Г. История Халифата: Эпохи великих завоеваний (633-656) – Т. 2. – М.: «Восточная литература» РАН, 2000. – 294 с.: ил., карты.
6. Болтаев М. Н. Ибн Сина – великий мыслитель, ученый энциклопедист средневекового Востока / М. Н. Болтаев – М.: Сампо, 2002. – 400 с.
7. Васильцов К. С. Некоторые замечания о символике и мифологии цвета в мусульманской культуре // «Иран-Наме» (Научный востоковедческий журнал) / Ред. Сафар Абдулло. – 2009. – №4(12) – С. 167-183.
8. Журавский А.В. Ислам / А.В. Журавский – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 224 с.
9. Ибн Сина. Канон врачебной науки / Книга античности и Возрождения о временах года и здоровья: [Пер., сост. и комм. Ю. Ф. Шульца, вступ. ст. В. Н. Терновского и Ю. Ф. Шульца]. – М., Книга. 1971. – С. 112–142.
10. Ибн Сина [Авиценна]. Избранные философские произведения / Ибн Сина; [ред. Е. М. Примаков, Н. И. Кондаков]. – М.: Наука, 1980. – 552 с.
11. Ислам классический: энциклопедия. – М.: «Эксмо»; СПб.: «Мидгард», 2005. – 416 с., ил. - (Тайны древних цивилизаций).

12. Корбен Анри. История исламской философии. Пер. с франц. А. Кузнецова. – М.: «Прогресс-Традиция», 2010. – 360 с.
13. Мандзяк А. Воины ислама: боевые искусства мусульманских народов / А. Мандзяк; [ред. А.Е. Тараса]. – Мн.: Книжный Дом, 2008. – 416 с.
14. Мец А. Мусульманский Ренессанс / А. Мец: [Пер. с нем., предисл. Д.Е. Бертельса, отв. ред. В.И. Беляев]. – изд. 2-е. – М.: «Наука», 1973. – 473 с.
15. Мифология. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – 4-е изд. – М.: БРЭ, 1998. – 736 с.
16. Мурат Кая. 250 хадисов с комментариями о нормах жизни мусульманина / Мурат Кая; [пер. с тур. Г. Ахметьяновой]. – М.: Сад искусств, 2009. – 614 с.
17. Основы духовности: электронный учебник / кафедра философии Ташкентского Университета Информационных технологий. – Режим доступа: http://library.tuit.uz/el_ucheb/osnovy_duhovnosti/p4.htm
18. Пиотровский М.Б. Коранические сказания / М. Б. Пиотровский. – М.: Наука; ГРВЛ, 1991. – 219 с.
19. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. з арабської М. Якубовича Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – 985 с. режим доступу: <http://www.islamhouse.com/p/412672>
20. Резван Е. А. Коран и его мир / Е. А. Резван; [отв. ред. В. Д. Ушаков] – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. – 608 с. – (Orientalia).
[с. 30]
21. Сады праведных: Сборник хадисов имама ан-Навави / ан-Навави; [пер. и прим. В.М. Нирши]. – М.: Эжаев, 2007. – 813 с. – («Исламские науки»).
22. Сахих аль-Азкар. Слова поминания Аллаха из достоверных хадисов / Абу-ль-Хасан Мухаммад бин Хасан аш-Шайх (сост.), пер. с арабск. Абдулла Нирша. – М.: Умма, 2012. – 256 с.
23. Стужна Н. В. Проблеми взаємовідносин чоловіка та жінки у сімейно-шлюбних відносинах мусульманства // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – №91-93. – 2009. – С. 126-129.

24. Хисматулин А. А. Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме / Хисматулин А. А., Крюкова В. Ю.; [под ред. И. М. Стеблин-Каменского]. – СПб.: «Петербургское востоковедение», 1997. – 272 с.
25. Шахрастани. Книга о религиях и сектах Ч. 1 Ислам / М. Аш-Шахрастани; [пер. с арабск. С. М. Прозорова]. – М.: ГРВЛ «Наука», 1984. – 274 с.

Angelova A. O. Gerontosophical Aspect of Islamic Tradition

This publication explores a concept of old age formed within the Islamic culture; explains the notions of «clear mind» and «age of the Prophet» as a gerontosophic ideal; exposes the essence of filial deference in relation to parents and elders; identifies modern aspects of perception of the issue from the viewpoint of Islam.

Key words: gerontosophy, Islam.